

<https://doi.org/10.62837/2025.9.172>

BABAYEVA LAMIYƏ ƏBİL QIZI
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
lamiyababayeva2019@gmail.com

NEFT – QAZ TERMINLERİNİN ÇOXMƏNALILIĞI

Açar sözlər: mərhələ, lüğət tərkibi, termin yaradılması, linqvistik, ekstralingvistik, mənbə, polisemiya, semantika, tədqiqat mənbəyi,

Key words: stage, vocabulary content, term formation, linguistics, extralinguistic, source, polysemy, semantics, source of research

Ключевые слова: этап, композиция словаря, создание терминологии, лингвистика, источник, полисемиология, семантика, источник исследования

Azərbaycan dilində terminlər yaradılması üçün əsas və ilkin mənbə dilin öz lüğət tərkibidir. Azərbaycan dilində terminlər yaradılması üçün əsas və ilkin mənbə dilin öz lüğət tərkibidir. Dilimizin zəngin leksik fonda malik olması termin yaradıcılığı sahəsində geniş imkanlar yaradır. Elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə dair terminlər formalaşdı- rılarkən, dilimizin daxili imkanlarından istifadə etmək, uyğun sözləri seçib yerli mühitdə işlətmək mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dilin öz leksik ehtiyatı əsasında formalaşan terminlər, adətən, daha geniş nüfuz dairəsinə malik olur.

Elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlər yaradılarkən dilimizin lüğət tərkibinə dərinlən nəzər salmaq, müvafiq sözləri seçib yerli-yerində işlətmək zəruridir. Unutmaq olmaz ki, dilin öz lüğət ehtiyatından götürülmüş terminlərin nüfuz dairəsi daha geniş olur.

Neft və qaz sənayesi ölkəmizin iqtisadi və siyasi həyatında mühüm rolə malik olmuş və olmaqdadır. Azərbaycan neft və qaz sənayesi zəngin və şərəfli bir tarixə malikdir. Bu tarix bir neçə mərhələ keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələlər bir-birini əvəz etdikcə neft-qaz sənayesinə aid texniki terminlərin yaradılması prosesi də bir ehtiyac kimi meydana çıxır və inkişaf edirdi. Məsələn, birinci mərhələ (*bu mərhələ 1848-ci ildən başlamış, 1918—1920-ci illərə qədər davam etmişdir*) **neft hasil edilməsi (oil extraction)** və **xam neftin emal olunması (crude oil processing)** dövrü kimi səciyyələnir. Təbii ki, bu dövrdə yaranan terminlər də bu sahələri əhatə edirdi. 1948-ci ildə ilk dəfə **neft quyusu (oil well)** Azərbaycanda Bibiheybət ərazisində texniki üsulla qazılmışdır. Lakin təssüfki Amerikada 1859cu ildə Pensilvaniya Edvin Dreyk tərəfindən qazılmış neft quyusu **ilk quyu (first well)** hesab edilir. Baxmayaraq ki biz onlardan 11 il əvvəl qazmışdıq. Bibiheybətdə qazılan ilk quyu indi muzey eksponatı kimi qorunur. Bibiheybətdəkindən daha çox ABŞ-da qazılan quyunun tanınmasının səbəbini isə muzeyin iştirakçısı belə izah edir ki, Amerikadakı quyudan sənaye həcmində neft

aşkar olunub, Bakıda isə 21 metr dərinliyindən neft aşkar olunsa da həcmi çox az olub, ona görə bu üsula çox diqqət etmədilər. *Əl üsulu ilə (manuel system)* işləməyə davam etdilər və illər sonra yenidən bu üsula qayıtdılar. Xanım Şamçıyeva bərpa edilmiş quyunun artıq turistlərin ziyarət etdiyi məkana çevrildiyini də qeyd edir.

1881-cü il Dünyada ilk dəfə olaraq *“Nobel qardaşları” firması (Nobel brothers' firm)* neft və neft məhsullarının *dəmiryol sisternlərində daşınmasını (transportation in railway tanks)* həyata keçirmişdir. Hər sisternin üzərində *“Nobel qardaşları Şirkəti (Nobel Brothers Company)”* sözləri yazılmışdı.

1886-cı il iyun ayında *“İşıq” neftdaşıyan paroxodu (“Light” oil transportation ship)* dünyada ilk dəfə olaraq Bakının *ağ neftini (kerosene, paraffin)* Batumdan Londona daşdı.

Bu gəmi Nobel qardaşlarına məxsus *“Zərdüş”*ün hazırlandığı Motala şəhərinin zavodunda inşa edilmişdi.

1949-cu il Azərbaycan neft və qaz sənayesi tarixində yeni bir parlaq mərhələnin başlanğıcı oldu. Həmin ildə Xəzər dənizinin dərinliyində, sahildən 100 kilometr aralıda neft quyusu qazıldı. Bu vaxtdan da dəniz neft hasilatının bünövrəsi qoyuldu. Əfsanəvi *“Neft daşları” (Oil Rocks)* yarandı.

Məlumdur ki, terminlər dildə özbaşına, sərbəst şəkildə meydana gəlmir. Yeni terminlər dilin sərəncamında olan leksik material əsasında müxtəlif üsullarla yaradılır. Müxtəlif elmi ədəbiyyatlarda bu sahə ilə məşğul olan alimlərimiz termin yaradılmasının üsullarını müxtəlif cür qruplaşdırmışlar. Bunlar həm sintaktik, həm də qrammatik yolla yaranan terminlərdir. Sintaktik üsulla yaradılan terminlərin sayı morfoloji üsulla yaradılan terminlərdən az deyil. Morfoloji üsulla terminlər yaradılması prosesində əsas tədqiqat mənbəyi düzəltmə sözlər olduğu halda, sintaktik üsulla terminlər yaradılmasında əsas tədqiqat obyektı mürəkkəb sözlərdir. Azərbaycan dilində olduğu kimi İngilis dilində də mürəkkəb terminlər çox müxtəlifdir. Məsələn: *quyu ağzı (well-head), dolama qarx (windlass), neft çıxarma sistemi (oil recovery system)*.

Sözün mövcud mənasını dəyişdirilməsindən sonra əmələ gələn dəyişiklik onun semantikasının dəyişməsi hesab olunur. Dildə sözün mənasında baş verən dəyişiklik prosesi bir sıra linqvistik və ekstralingvistik səbəblərlə bağlı olur. Mənanın dəyişməsi daha çox cəmiyyətin ictimai-siyasi inkişafı ilə əlaqədardır. Müxtəlif fəaliyyət sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq sözlərin mənasında da dəyişiklik hadisəsi meydana gəlir.

Sözün mənasının genişlənməsi tarixi hadisədir. Onun öyrənilməsi diaxronik istiqamətdə aparılır. Sözün mənasının genişlənməsi prosesi bütün dillərdə özünə yer tapmışdır. Azərbaycan dilində də bu linqvistik proses mövcuddur. Məsələn, *“qazan”* – sözü (**kettle, pot**) – 1. yemək bişirmək üçün qab, 2. əmr formasında: çalış, işlə yəni işlədiyini əldə et. 3. neft və qaz yataqlarının işlənməsində isə (**kettle, boiler**) – yanacaq, elektrik və c. sərflənməklə təzyiqliq altında buxar və isti su almaq üçün qurğu. Bu sözə

yeni sözlər qoşularaq yeni terminlər də yaranıb. Məsələn, **qazan qurğusu – boiler installation** (yanacağıın yanma istiliyi hesabına su buxarı və isti su almaq üçün qurğu və mexanizmlərin məcmusu. Laylara isti su və buxar vurmaq üçün də istifadə olunur. **Qazan yanacaqlar – boiler fuels** (neftin emalının ağır məhsulları mazut, daş kömür və s. qazan yanacaqlarına aiddir.

Sözün mənasının genişlənməsi hadisəsi mənanın daralmasına nisbətən məhduddur. Bu növ semantik qanun dünyanın müxtəlif sistemli dilləri üçün xarakterikdir. Hazırda dilimizdəki sözlərin bəzilərinin ilk ifadə etdiyi geniş mənə nisbətən daralmışdır. Məsələn, **başmak (shoe)** sözünə nəzər salaq. Bu söz ta qədimdən Azərbaycan dilində ümumi şəkildə ayaqqabı şəklində işlənmişdir. Texnikada isə özül üzrə təzyiqli müntəzəm paylamağa və kəmərin aşağı hissəsinin sərtliyini artırmağa imkan verən dayaq kəmərinin ucuna yivlə bərkidilmiş konusvari borucuqdur.

Ümumişlək sözlər terminoloji təyinat alarkən onların mənasının dəqiqləşməsi prosesi də baş verir. Azərbaycan dilində *başmaq (qoruyucu kəməş başmağı (casing shoe), jelonka başmağı (bailer shoe), sırğa (“qaldırıcı sırğa”), kəməş (“neft kəməri”, “boru kəməri”, “istismar kəməri”, “qabaqlayıcı kəməri”, “qaz kəməri”), yəhər (“tutucu yəhər” (balta üçün)), lülə (“quyu lüləsi”), qursaq (“qoruyucu qursaq”), qarmaq (hook) (“tutucu qarmaq – (fishing hook)”, “kanat tutucu qarmaq”)* və s. bu kimi terminlər dəqiq mənə almış və neft və qaz yataqlarının işlənməsi sahəsinin terminlərinə çevrilmişdir.

Təkcə müasir dilimizdəki sözlər deyil, həmçinin arxaikləşmiş sözlərdə bəzən yeni mənada elmi texniki anlayışları ifadə edən terminlər kimi işlənə bilər. Məsələn, *başmaq – “jelonka başmağı” (“bailer shoe”), “qoruyucu kəməş başmağı” (“casing shoe”), araba – “boru arabacığı” (“pipe carriage”), yer-altı mədən arabacığı (“mine rig”) nənə – “beşik” (“yuxarı fəhlənin iş yeri) – (“cradle”)* belə sözlərdəndir.

Sözün məcazi mənası onun həqiqi mənasının bir imkanındır. Hər bir söz məcazi mənada işlənərkən öz həqiqi mənası üzərində yeni mənə çalarlığı kəsb edir. Sözün belə məcazi işlənməsi ilə dildə çoxmənalılıq deyilən semantik hadisə meydana gəlir. Sözlərin çoxmənalılığı bütün dillərdə eyni kəmiyyətdə olmur.

Çoxmənalılığın hər hansı bir sahə terminologiyasında yarana bilməsi mövcuddur. English-Azerbaijani Dictionary. (O. Musayev.) lüğətində **oil** sözünün 9 mənası verilib. **Neft (oil)** sözünün neft-mədən işlərinə dair ingiliscə-azərbaycanca-rusca lüğətində 2 mənası (neft, yağ) və s.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində polisemiyaya malik olan neft və qaz terminləri azərbaycan dilində iki, üç, dörd və daha artıq mənə bildirmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Bunlar dilin öz daxili imkanları, həm də alınma sözlər hesabına yaranır.

I. İki mənə kəsb edən neft və qaz terminlərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *oil shales – yanar şistlər, neftli şistlər; disc valve – I. diskşəkilli klapan, jelonkanın*

diskli klapanı; cup-yağdan, manjet; dog-dilçə, dayaq; dogs-açar yanagları, sıxıcı plaşkalar.

2. üç mənə bildirən terminlər: *mark-1. qeyd etmə, 2. damğa, 3. nişan.*; *marine riser-1. dəniz dikborusu, 2. dəniz rayzeri, 3. suayırıcı kəmə, offshore mining-1. dəniz dağ-mədən işi, 2. dənizdə hasilat, 3. dəniz faydalı qazıntılar yataqlarının işlədilməsi.*

3. dörd və daha artıq mənəyə malik terminlər: *marine conductor-1. dəniz konduktoru, 2. dəniz istiqamətləndirici kəməri, 3. dəniz suayırıcı kəməri, 4. dəniz dikborusu.*; *shell-1. qabıq; 2. balıq- qulağı; 3. quyu torpedi; 4. nazik bərk aralayıcı; 5. qabıqlı torpaq; 6. örtük.*; *shift -1. növbə; 2. vaxt; 3. yerdəyişmə. 4. sürüşmə. 5. tökülmə (qum).*; *tap-1. tutucu alət, 2. qol, bucaqlıq (boruda); 3. yiv açmaq, 4. yivaçan 5. metçik; tıxac.*

İngilis dilində bəzi söz birləşmələrində də polisemiya özünü göstərir. Belə birləşmələrə aşağıdakıları göstərmək olar. *horizontal section-horizontal kəsiliş.*; *automatic alarm-avtomatik qəza siqnalizasiyası. qazıma yarığı, qazıma kəsiyi (platformanın gövdəsində)-drilling slot; aşağı su (quyuda), daban suyu- bottom water; tullayışa, atqıya qarşı preventor-blowout preventor.*

Neft və qaz yataqlarının terminologiyasında fel bildirən sözlərin çoxmənalılığına rast gəlmək olar. Məsələn, *attach- 1. möhkəmlətmək, bağlamaq.*; *break up-parçalamaq; sindir- maq; ayırmaq; explore-tədqiq etmək. öyrənmək. kəşf etmək.*; *excavate-süxurdan qazıb çıxarmaq; çala qazımaq; yeri qazımaq; exploit-axtarmaq. işlətmək, hazırlamaq, istismar etmək.*; *pick up-qaldırmaq, seçmək; azacıq dartmaq; disengage ayırma, açma, təmizləmə; expulsion-itələmə, qovma (nefti);*

Bəzi çoxmənalı terminlər var ki, mənalarına görə müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Məsələn, *oil-1. yağlamaq, hopturmaq. üstünə yağ çəkmək. 2. rüsvət vermək. satın almaq. 3. tərifləmək. 4. əritmək. ərimək. 5. sakit yerimək. kölgə kimi hərəkət etmək. Oil isim kimi 1. yağ (mineral, bitki. sürtkü, kosmetik.). 2. neft. 3. yağlı boya. 4. yağlı boya ilə çəkilmiş rəsm. 5. d. d. müşəmbə materialından düzəldilmiş su keçirməyən geyim. 6. məlumat. informasiya. fakt. həqiqət. Sifət kimi neft; yağ. Qas isim kimi-1. qaz; 2. fiz. qaz halında cisim. 3. metan, mədən qazı; 4. hərbdə. zəhərləyici qaz. 5. amer. benzin. qazolin, yanacaq. 6. tib. yel, qaz; qazla zəhərləmək, kimyəvi silahlarla hücum etmək. qazla doldurmaq. amer. yanacaqda doldurmaq. d. d. boş-boş danışmaq; gopa basmaq.*

Cut-kəsik, parça, neft fraksiyası, kəsmək, kəsici alətlə işləyib hazır şəkllə salmaq, rəndələmək.; *günbəz, qübbə (yataqda)-dome (dome); xam, emal edilməmiş işlənməmiş; qabaq marker buyu, burun marker buyu*

Misallardan görüldüyü kimi terminlərin mənasının dəyişməsi onun mühüm səbəblərindən biridir. Görüldüyü kimi yeni anlayışlar yaranıb inkişaf etdikcə terminologiyada da dəyişiklik olur və çoxmənalılıq meydana çıxır.

Xülasə

Fərqli elm və texnologiya sahələri üzrə terminlərin formalaşdırılması prosesində dilin daxili imkanlarından və leksik tərkibindən səmərəli şəkildə istifadə olunması zəruridir. Termin yaradıcılığında milli dilin resurslarına əsaslanmaq, yeni anlayışların ifadəsində yerli söz bazasının potensialını nəzərə almaq terminlərin daha asan mənimsənilməsinə və dilə təbii şəkildə inteqrasiya olunmasına şərait yaradır.

Sözlərin mənasında baş verən dəyişikliklər **semantik dəyişmə** adlanır və bu proses həm dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları, həm də sosial-mədəni, elmi və texnoloji amillər kimi **ekstralingvistik faktorlar** ilə sıx bağlıdır.

Sözün **həqiqi mənası** onun ilkin semantik nüvəsini təşkil edir. Lakin zaman keçdikcə bu mənanın əsasında **məcəzi** və ya **əlavə semantik qatlar** formalaşa bilər. Bu hadisə dilin **polisemantik** (çoxmənalı) xüsusiyyətinin təzahürüdür və semantik genişlənmənin əsas mexanizmlərindən biri hesab olunur.

Çoxmənalılığın səviyyəsi bütün dillərdə eyni deyil, lakin terminoloji sistemlərin inkişafında və yeni terminlərin yaranmasında semantik dəyişmə mühüm rol oynayır. Beləliklə, istənilən sahənin terminologiyasında semantik çevrilmələr və çoxmənalılıq hadisəsi mümkündür və bu, dilin təbii inkişafının ayrılmaz hissəsidir.

BABAYEVA LAMIYA

POLYSEMY OF OIL AND GAS TERMS. SUMMARY

When creating terminology for various fields of science and technology, it is essential to make effective use of the internal resources and lexical structure of the national language. Basing terminology formation on the linguistic potential of the native language facilitates the natural integration of new terms and contributes to their easier adoption by speakers.

The change that occurs in the meaning of a word is known as **semantic change**, which is closely connected to both linguistic and extralinguistic factors such as social, cultural, scientific, and technological influences.

The **literal meaning** of a word represents its primary semantic core. However, over time, new **figurative** or **extended meanings** may develop from it. This phenomenon reflects the **polysemic** (multi-meaning) nature of language and serves as one of the main mechanisms of semantic development.

The degree of polysemy varies among languages, yet semantic change plays a significant role in the evolution of terminological systems. Consequently, the processes of semantic transformation and polysemy are natural and inevitable elements in the development of terminology in any scientific field.

РЕЗЮМЕ

При формировании терминов в различных областях науки и техники необходимо эффективно использовать внутренние ресурсы и лексическую структуру родного языка. Опора на собственную языковую базу способствует естественной интеграции новых терминов и облегчает их усвоение носителями языка.

Изменение значения слова называется **семантическим изменением**, и этот процесс тесно связан как с внутренними языковыми закономерностями, так и с **экстралингвистическими факторами**, такими как социальные, культурные, научные и технологические условия.

Прямое значение слова представляет собой его основное семантическое ядро. Со временем на его основе могут формироваться **переносные** или **дополнительные значения**, что отражает **полисемантическую** природу языка и является одним из основных механизмов его семантического развития.

Уровень полисемии различается в разных языках, однако семантические изменения играют важную роль в развитии терминологических систем. Таким образом, процессы семантических преобразований и многозначности являются естественными и неизбежными элементами эволюции терминологии в любой научной сфере.

Rəyçi: F.Ə.Hüseynova . Dosent, filologiya elmləri namizədi